

**ЯПОНСЬКА ПАРАДНА ГНОТОВА АРКЕБУЗА
XVII–XVIII ст. У ЗІБРАННІ
НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

У НМІУ зберігаються предмети озброєння, у 1937 р. передані з Київського музею західного мистецтва, що становлять не лише історичну, а й художню вартість. Виявилось, що частина з них походить із зібрання Богдана Івановича Ханенка, який формував свою колекцію на найбільших європейських аукціонах, а також купував речі у вітчизняних та зарубіжних антикварів. Зібрання Б. Ханенка експонувалось у будинку на сучасній вул. Терещенківській, 15–17, де зараз розташовується Національний музей мистецтв ім. Б. І. та В. Н. Ханенків (НММХ) – колишній Другий державний музей, у 1919 р. утворений із зібрання Б. Ханенка. У 1921 р. Другий державний музей отримав назву Музей мистецтв Всеукраїнської академії наук (ВУАН) імені Б. І. та В. Н. Ханенків, а у 1934 р. – Музей західного мистецтва.

Про зброю, що перебувала у приватному музеї Б. Ханенка, дають уявлення фотографії початку ХХ ст. інтер'єрів палацу на Терещенківській вулиці та каталоги експонатів Музею мистецтв ВУАН 1920-х рр. Серед взірців східної зброї, що експонувались на парадних сходах помешкання Ханенків, перебувала і *“китайская кулеврина XVIII века, гравированная серебром с чернью, приклад деревянный узкий”*¹. Це ж *“старинное китайское ружье”* згадує і рукописний каталог зібрання зброї Б. Ханенка².

Переданий у 1937 р. з Музею західного мистецтва як *“рушниця китайська фітильна”*³, означений взірець вогнепальної зброї

¹ Музей мистецтв б. ім. Б. І. та В. М. Ханенків Української Академії наук. Провідник. Склав Микола Макаренко. – К.: Червоний шлях, 1924. – С. 22; Дело № 34/1. Каталогные описания коллекции оружия Музея искусств ВУАН. 1921–1929 гг. // НА НММХ. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 49, № 49.

² Дело № 3. Инвентарная опись коллекции оружия, составленная основателем собрания Б. И. Ханенко. [До 1917 г.] // НА НММХ. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 128.

³ [Акт передачі експонатів з Музею західного мистецтва до Центрального історичного музею]. 19.02.1937 р. // НА НММХ. – Оп. 1. – Спр. 44. – Арк. 295.

зараз перебуває у зібранні НМІУ (інв. № 3–92). Під час його наукової обробки ми звернулись до фахівців НММХ – завідувача відділу мистецтва країн Сходу та зберігача колекції мистецтва Китаю Галини Біленко і провідного наукового співробітника, спеціаліста з мистецтва Китаю Марти Логвин. Люб’язно надана ними консультаційна допомога дозволила уточнити атрибуцію означеної “китайської рушниці”: як з’ясувалось, та є японською дульнозарядною аркебузою, прикрашеною зображеннями гербів кланів Токугава та Мінамото та ієрогліфічними написами.

Аркебузою (фр. *arquebouse* чи *arqoubuse*, ісп. *arcabuz*, італ. *archibuggio*; у інш. європейських мовах – *arkobus*, *harkabuz*, *harkebus*) у XVI–XVII ст. у Західній Європі, на противагу важким і довгим мушкетам, називали легкі короткі рушниці з фітильним чи коліщевим замком.

Японська аркебуза із зібрання НМІУ має 17-й калібр та ствол завдовжки 1 м. Вона є підписаною автором штучною зброею, виготовленою на замовлення високоповажної особи. Під час урочистостей подібні декоровані аркебузи розміщували на спеціальних підставках або несли попереду церемоніальної процесії.

Ложа (яп. *теппо-дай*) аркебузи з НМІУ, що тягнеться до дульного зрізу, виготовлена з традиційної для японського зброярства твердої породи деревини – червоного дуба. На бічних та верхній гранях ложі золотою фольгою у техніці аплікації виконані п’ять зображень гербу (яп. *мон*, *камон* або *монсьо*) клану Токугава. Останній у 1603–1868 рр. очолював японську феодальну державу – сьогунат зі столицею у м. Едо (сучасне Токіо). Гербом Токугава (яп. *міцуба-аої-мон*) є стилізована трипелюсткова квітка мальви.

Ложа аркебузи завершується вузьким трикутним “пістолетним” прикладом (яп. *дайдзірі*). Спеціальна лунка на нижньому торці приклада використовувалась для гасіння тліючого гнота, пропущеного через спеціальний наскрізний отвір у прикладі.

Звужений у напрямі дульного зрізу кутий із дамаської сталі восьмигранний товстостінний ствол (яп. *цуцу*) тонований у чорний колір штучною латиною. До ложі ствол прикріплений трьома латунними штифтами.

Завершення казенної частини ствола, вставлене у заглиблення у ложі, стягує латунне кільце-хомут, що запобігає розколюванню

деревини при віддачі під час вистрілу. Дульний зріз (яп. *сугуті*) ствола завершується циліндричним потовщеним раструбом, прикрашеним гравірованим меандром *лей-вень* (кит. “оберемок блискавок”).

На зовнішній поверхні ствола гравіруванням та таушировкой (наведенням) виконано запозичену з китайського мистецтва сцену “дракони серед хмар”. З божествами грози – “хмарними драконами” Ун Рю – у Японії пов’язані уявлення про те, що їхні небесні двобої спричиняють блискавки та грім.

Традиція зображувати драконів на вогнепальній зброї, очевидно, обумовлена тим, що вистріли з рушниць, супроводжувані димовою завісою, спалахами вогню та гуркотом, нагадували про блискавку та грім, спричинені “хмарними драконами”⁴. Втіленням уявлення про ототожнення залпу з аркебузи з громами та блискавками є і зображення “гromового меандра” *лей-вень*.

У казенній частині ствола аркебузи інкрустацією і таушуванням зображені герб клану Мінамото та дві групи ієрогліфів. За визначенням Галини Біленко та Марти Логвин, два наведені сріблом ієрогліфи перекладаються як “сокіл-сапсан, що летить” (яп. *хаябуса*). Означений напис може мати відношення як до самурайського клану *Науабуса*, так і означати прізвище майстра-зброяря.

Розміщені двома стовпцями шість інкрустованих латунню ієрогліфів перекладаються як “зброяр князя Сацума”. У 1185–1871 рр. князями провінії Сацума на о. Кюсю були представники родини Сімадзу. З другої половини XVI ст. із Сацума, де вироблялись перші японські аркебузи, по всій країні поширились прийоми виготовлення ручної вогнепальної зброї. У добу Токугава у провінціях Сацума, Амакуса, Хідзен та Хіго працювала одна з трьох великих груп майстрів *теппо-кадзі*, що виготовляли рушниці *танегасіма теппо*, оснащені ложами з тонованого у темний колір дерева та восьмигранними стволами, прикрашеними геральдичними символами та золотими аплікаціями.

Вище шести інкрустованих ієрогліфів на стволі аркебузи зображено герб клану Мінамото, *ріндо* – три стилізовані квітки

⁴ Уильямс Ч. Китайская культура: мифы, герои, символы. – М.: ЗАО Издательство Центрполиграф, 2011. – С. 134; Smith G. E. Evolution of the Dragon. Chapter II. Dragons and Rain Gods. – London, New York, Chicago, Bombay, Calcutta, Madras, 1919. – Pg. 95–103.

тирлича з п'ятьма листками (ботанічна назва *Gentiana triflora* var. *jaronica*)⁵. Група Мінамото (яп. *Гендзі* або *Генке*) об'єднувала понад двадцять родів (Асікага, Такеда та ін.), що походили від нащадків японських імператорів, позбавлених права на успадкування влади, які стали професійними воїнами – самураями. Представники кланів Мінамото та Токугава (герби яких зображені на аркебузі з НМІУ) заснували перший та останній у Японії самурайські уряди – сьогунати⁶.

З правої сторони ствола аркебузи змонтовано замочну дошку з латунним гнотовим замком *каракурі* “азійського типу”, сконструйованим японськими зброярами на основі європейського “зворотного замка”, у якому курок, розташований попереду полиці з затравочним порохом, піднімався у напрямі від казенної частини до дула. У японських рушниць серпентин рухався у напрямі від ствола до прикладу.

Курок-серпентин (яп. *хібасамі*) аркебузи має S-подібну форму. У його циліндричній “голівці” затискався вимочений у селітрі та вкритий шаром воску мотузяний гніт (яп. *хінава*). Курок обертається на пропущеній через замочну дошку осі; у зведеному положенні нижній кінець серпентина спирається на латунну скобу, змонтовану на металевій накладці прикладу.

Притискаючи курок із тліючим гнотом до запального отвору (яп. *хігумі*) порохової полиці (яп. *хідзара*), стрілець підпалював затравочний порох. Особливістю “азійського замка” є наявність П-подібної кришки (яп. *хібута*), що рухається на вертикальній осі та захищає затравочний порох від випадкового загоряння, вологи та вітру.

У місці приєднання гнотового замка змонтована масивна латунна пластина, що захищала ствол від полум'я палаючого пороху та не давала воді потрапляти під кришку порохової полиці.

Поверхня замка аркебузи декорована гравірованим зображенням хмар “у китайському стилі”; на основі курка-серпентина зображено трипелюсткову квітку – герб Токугава.

⁵ Інтернет-ресурс: Rindou mon – Minamoto clan / www.liveinternet.ru/.../post111944567/

⁶ Інтернет-ресурс: Минамото / <https://ru.wikipedia.org/wiki/Минамото> – Назва з екрану.

Аркебуза оснащена прицільним пристроєм: призматичною мушкою (яп. *saki-me-ate*), розташованою біля дульного зрізу, і квадратним ціліком (яп. *ato-me-ate*) із прорізами.

З 1720-х рр. до Японії почали ввозитись рушниці, оснащені стійкими до атмосферної вологи ударно-кремінним, гнотово-кремінним та колісцевим замками⁷. Проте звичні гнотові аркебузи майже без змін проіснували до XIX ст.

Аркебуза з НМПУ належить до поширеного у Японії у другій половині XVI–XVIII ст. типу ручної гладкоствольної вогнепальної зброї *теппо хінава дзю*, з яп. “фітильна рушниця”, або *тане-гасіма дзю*.

Асортимент японської ручної вогнепальної зброї з гнотівим займанням був широким: від довгих піхотних рушниць *асігару теппо* до карабінів і пістолетів *тан дзю*. Відрізнялись вони і калібром: від 8,7-мм рушниць до 18-мм мушкетів та 87-мм ручних гарматок *какае дзуцу*, що стріляли зі стаціонарної опори та використовувались для пробивання отворів у воротах та інших легких укріпленнях⁸.

З появою аркебуз у Японії набули розповсюдження дешеві та міцні пластинчасті кіраси, які постачали до країни португальські та голландські купці⁹.

Мушкети та аркебузи перебували на озброєнні як самурайських загонів, так і легкої селянської піхоти *асігару*. З поширенням ручної вогнепальної зброї роль найманої піхоти в арміях правителів окремих територій – *даймьо* – значно посилилась, оскільки оволодіння навичками поведінки з новою зброєю займало менше часу, ніж опанування великого японського лука.

Гнотові рушниці стріляли на віддалі 300 м; точність влучання складала 50 м. Цього було досить для стрільби по щільних групах людей на полі бою. “Димний” (чорний) порох імпортувався з

---

⁷ Інтернет-ресурс: Сайт FUN-SPACE.RU / www.FUN-SPACE.RU / Куросуке Арісада (Курашков А.) Японское оружие: огнестрельное оружие феодальной Японии. – Назва з екрану.

⁸ Суханов И., Евдокимов А. Японские ружья с фитильным замком // Калашников. Оружие, боеприпасы, снаряжение (ж.). – 2006. – № 9. – С. 68–74.

⁹ Інтернет-ресурс: Асигару / <https://ru.wikipedia.org/wiki/Асигару> / Асигару – Назва з екрану.

Англії, оскільки той, що продукувався у Японії, був невисокої якості.

Для заряджання рушниці стрілець висипав відміряний заряд пороху (яп. *енсьо*) з гільзи у ствол, вкладав кулю (яп. *данган*, *дзюган* чи *тама*) і ущільнював шомполом. Потім із порохівниці-натруски на порохову полицю насипався дрібний затравочний порох *куті-гусурі*, а в отвір піднятого серпентина вставляли тліючий гніт, швидкість горіння якого становила 5,5 м на день. Гніт роздмухували, відкривали кришку і підпалювали затравочний порох.

Першою ручною вогнепальною зброєю, з якою познайомились японці, були аркебузи з португальської колонії Гоа у Східній Індії. У 1543 р. шторм прибив купецький корабель, вантаж якого складала означені рушниці, до о. Танегасіма, розташованого за 35 км південніше о. Кюсю. *Даймьо* Танегасіми, 16-річний Токітака, придбав у португальців дві аркебузи і доручив майстру-мечнику на ім'я Яіта Кімбей Кійосада скопіювати їх. Проте для останнього це виявилось складним завданням. Технологію виготовлення аркебузних стволів мечнику з Танегасіми пояснив майстер-португалець, що прибув на острів наступного року. Після цього японський зброяр успішно впорався з виготовленням чималої партії рушниць, яку Токітака вигідно продав купцям, що розвезли перші японські рушниці по Японських островах, і вже через кілька років ковалі островів Кюсю та Хонсю виготовляли ручну вогнепальну зброю, застосовуючи прийоми виробництва клинкової зброї.

Порівняно з європейськими прототипами, японські гнотові аркебузи мали досконалішу та надійнішу конструкцію. Їхні металева фурнітура та монтажні кріплення виготовлялися з латуні, яка, на відміну від заліза та сталі, не страждала від корозії. Конструкція японської рушниці (як і японського меча) засновувалась на з'єднанні деталей за допомогою штифтів *мекугі*, що у разі необхідності значно прискорювало демонтаж та збирання вогнепальної зброї.

Значні масштаби виробництва рушниць у Японії у другій половині XVI ст. обумовлювались подіями т. зв. “періоду Воюючих провінцій” (яп. *Сентоку*). Вперше на полі бою рушниці у 1549 р. застосувала армія Сімадзу Такахіси – князя Сацуми. У 1555 р.

даймьо князівства Сінано на о. Хонсю, Такеда Сінген, придбав 300 аркебуз, які використав у війні проти свого противника. До масового ужитку ручну вогнепальну зброю у 1575 р., використавши її у битві при Нагасіно, запровадили “об’єднувачі Японії” Ода Набунага та Ієясу Токугава. У 1592 р. японці застосували вогнепальну зброю (зокрема артилерію) під час вторгнення до Кореї.

З припиненням феодальних війн у часи сьогунату Токугава (1603–1868) темпи виробництва вогнепальної зброї у Японії значно скоротились; особливо це стало відчутним з 1780-х рр., коли майстри-зброярі перестали отримувати замовлення від держави. Цьому також певною мірою сприяла політика ізоляції (яп. *сакоку*) від європейських країн, за винятком Голландії. За відсутності зовнішніх та внутрішніх ворогів чимало старовинних гнотових аркебуз “осіли” в арсеналах *даймьо*: їх використовували на полюванні, під час вправ зі стрільби та на урочистих церемоніях. Гнотові рушніці остаточно вийшли з ужитку з припиненням доби Едо та оснащенням японської армії зброєю сучасного візця¹⁰.

Оскільки у джерелах відсутні вказівки на те, як означена аркебуза потрапила до зібрання Б. Ханенка, припускаємо, що той став її власником під час перебування у 1906 р. у маньчжурському місті Харбіні, адже відомо, що саме там Б. Ханенко придбав для своєї колекції кілька китайських бронзових статуєток¹¹. Проте не виключено, що означений взірець японської ручної вогнепальної зброї міг бути куплений у київських, московських, петербурзьких, варшавських, римських чи інших європейських антикварів, з якими Б. Ханенко протягом багатьох років підтримував ділові стосунки.

Певно, через неправильну атрибуцію антикварів сам Б. Ханенко, а за ним – і науковці Музею мистецтв ВУАН вважали цей

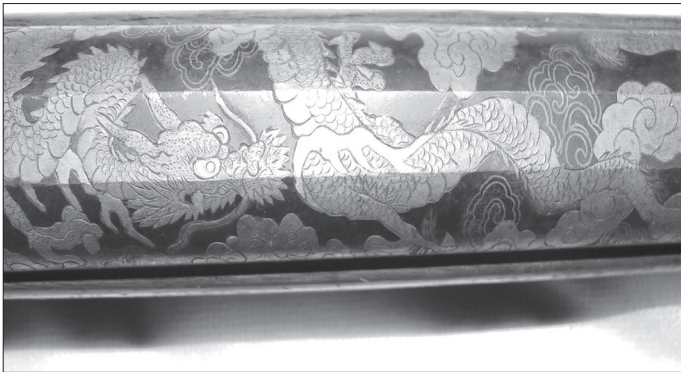
¹⁰ Інтернет-ресурс: Tanegashima (Japanese matchlock) / en.wikipedia.org/.../Tanegashima_(Japanese_m... / Tanegashima (Japanese matchlock). – Назва з екрану; Інтернет-ресурс: <https://www.liveauctioneers.com/a-japanese-snap-matchlock-musket-tanegashima-teppo>

¹¹ Біленко Г. До історії створення відділу східного мистецтва Музею мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків // Ханенківські читання. Матеріали науково-практичної конференції. – Вип. 5. – К.: Київ, 2002. – С. 5–17.

взірець ручної вогнепальної зброї китайським за походженням. Якби, скажімо, Б. Ханенко придбав цю річ на одному з європейських аукціонів (які користувались послугами кваліфікованих мистецтвознавців та експертів-сходознавців), вона б, найімовірніше, не була визначена як “китайська кулеврина”.

ІЛЮСТРАЦІЇ

ЛІТЕРАТУРА

Акт передачі експонатів з Музею західного мистецтва до Центрального історичного музею. 19.02.1937 г. // **Науковий архів Національного музею мистецтв Б. І. та В. М. Ханенків** (НА НММХ). – Оп. 1. – Спр. 44. – Арк. 295.

Біленко Г. До історії створення відділу східного мистецтва Музею мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків // **Ханенківські читання**. Матеріали науково-практичної конференції. Вип. 5. Київ, 2002.

Дело № 3. Инвентарная опись коллекции оружия, составленная основателем собрания Б. И. Ханенко. [До 1917 г.] // **НА НММХ**. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 128.

Дело № 34/1. Каталогные описания коллекции оружия Музея искусств ВУАН. 1921–1929 гг. // **НА НММХ**. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 49, № 49.

Музей мистецтв б. ім. Б. І. та В. М. Ханенків Української академії наук. Провідник. Склав *Микола Макаренко*. Київ, 1924.

Суханов И., Евдокимов А. Японские ружья с фитильным замком // **Калашников. Оружие, боеприпасы, снаряжение (ж.)**, 2006, № 9.

Уильямс Ч. **Китайская культура: мифы, герои, символы** / Пер. с англ. С. Федорова. Москва, 2011.

Smith G. E. **Evolution of the Dragon**. Chapter II. Dragons and Rain Gods. London, New York, Chicago, Bombay, Calcutta, Madras, 1919.